

Polityka wobec niepełnosprawności w Polsce w perspektywie okrutnego optymizmu. Rzecz o niespełnianych obietnicach

Zbigniew Głąb

 <https://orcid.org/0000-0003-2017-0915>
Uniwersytet Łódzki

Magdalena Kocajko

 <https://orcid.org/0000-0002-4024-753X>
Szkoła Główna Handlowa w Warszawie

Streszczenie

W artykule przedstawione zostało zastosowanie perspektywy teoretycznej, jaką jest okrutny optymizm (*cruel optimism*), do analizy sytuacji osób z niepełnosprawnościami w edukacji i na rynku pracy w Polsce. Okrutny optymizm rozumiany jest jako zespół niespełnionych obietnic oferowanych i cenionych przez współczesne społeczeństwo konsumpcyjne. Obietnice te jednocześnie są wyznacznikiem statusu, a samo ich istnienie wiąże się ze społeczną presją dążenia do ich realizacji za wszelką cenę – również za cenę degradacji jednostki.

Proponowana analiza dotyczy obietnic składanych osobom z niepełnosprawnościami w ramach różnych praktyk i rozwiązań na polach edukacji zawodowej oraz działań prozatrudnieniowych, jak również wskazuje przyczyny tych niepowodzeń.

Wskazane zostały również możliwości unikania (lub redukcji) efektu okrutnego optymizmu w kształtowaniu polityki publicznej wobec osób z niepełnosprawnościami. W podsumowaniu opisane zostały postulaty badawcze oraz rekomendacje związane z zastosowaniem perspektywy okrutnego optymizmu w ewaluacji programów skierowanych do osób z niepełnosprawnościami.

Słowa kluczowe

okrutny optymizm, polityka wobec niepełnosprawności, edukacja, rynek pracy.

The Polish policy on disability in the perspective of cruel optimism. About the promises that have not been being fulfilled

Abstract

The article presents the application of a theoretical approach which is cruel optimism to analyze the situation of people with disabilities in education and the labor market in Poland.

Cruel optimism is understood as a set of unfulfilled promises offered and valued by contemporary consumer society. These promises are an indicator of status, and their very existence is associated with social pressure to strive to achieve them at all costs – also at the price of the degradation of the individual. The proposed analysis examines promises made to persons with disabilities as part of various practices and solutions in the fields of vocational education and employment-related activities, as well as indicates the reasons for their failure. Possibilities of avoiding (or reducing) the effect of cruel optimism in shaping disability policy have also been indicated. The summary contains research postulates and recommendations related to the use of cruel optimism approach in the evaluation of programs addressed to people with disabilities.

Keywords

cruel optimism, disability policy, persons with disabilities, education, labour market.

WPROWADZENIE

Celem artykułu jest zaproponowanie terminu „okrutny optymizm” – wprowadzonego przez Laurent Berlant (2011) – jako perspektywy analitycznej dla polityki wobec osób z niepełnosprawnościami w Polsce w obszarze edukacji i rynku pracy.

Artykuł jest pisany z perspektywy autorów jako badaczy, ale również jako sojuszników osób z niepełnosprawnościami (OzN). Intencją jest połączenie doświadczenia naukowego autorów z doświadczeniem pracy w organizacjach pozarządowych oraz doświadczeniem rzecznictwa na rzecz praw OzN.

Okrutny optymizm definiowany jest jako „podwójny związek, w którym przywiązanie do przedmiotu lub idei podtrzymuje cię przy życiu a jednocześnie przedmiot ten jest zagrożeniem dla twojego rozkwitu lub uniemożliwia rozwój” (Berlant 2011). Podstawą okrutnego optymizmu jest neoliberalna obietnica dobrobytu wysuwająca na pierwszy plan pewne cechy jednostki, takie jak produktywność, aktywność, samodzielność, przedsiębiorczość, konkurencyjność, wkład społeczny i ekonomiczny uznając je za szczególnie społecznie pożądane (Runswick-Cole, Goodley 2015). Wiąże się ona z wielkimi obietnicami społecznymi związanymi z zapowiedzią lepszego życia, w tym także obietnicami dla osób z niepełnosprawnościami. W przypadku polityki wobec niepełnosprawności okrutny optymizm może przyjmować różne formy, których punktem wspólnym jest fakt, że skutkiem składanej obietnicy jest przerzucenie odpowiedzialności za niepełnosprawność, a także wynikających z niej kosztów na jednostkę, a tym samym zdjęcie tej odpowiedzialności z państwa (Fritsch 2013, Runswick-Cole, Goodley 2015). W praktyce oznacza to, że w przyjętym przez państwo systemie rozwiązań skierowanych do OzN założenie o sukcesie polityki, polegającej na faktycznej poprawie jakości życia OzN, ma charakter głównie deklaracyjny i rozbija się o przyjmowane (w sposób mniej lub bardziej uświadomiony) strategie, takie jak polityka odroczenia (Runswick-Cole, Goodley 2015), strategię oczekiwanej porażki czy ignorancji (Kubicki 2017).

W artykule przyglądamy się, jakie obietnice zostały złożone i w jaki sposób realnie przełożyły się na sytuację osób z niepełnosprawnościami argumentując, że miały one znamiona okrutnego optymizmu. Analizujemy również, w jaki sposób obietnice są konstruowane i na czym polega ich siła (por. Runswick-Cole, Goodley 2015).

Rozważania zostały zawężone do powiązanych ze sobą obszarów: edukacji zawodowej i rynku pracy jako tych, które potencjalnie mają znaczny wpływ na jakość życia jednostki. Relację między nimi, stanowiącą jednocześnie obietnicę, ilustruje opis znajdujący się na stronie PFRON (2019): „każdy człowiek ma prawo wyboru ścieżki zawodowej. Tego prawa nie mogą być pozbawione osoby z niepełnosprawnością. Dlatego działania Państwowego Funduszu Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych, podjęte wspólnie z Ministerstwem Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, zmierzają do udzielania wsparcia na wielu płaszczyznach budowania ścieżki kariery zawodowej, zaczynając od edukacji osób z niepełnosprawnością i dalej poprzez wspieranie w rozwoju zawodowym”. Edukacja, rozumiana jako proces stałego „poprawiania siebie” (także jako *life-long learning*), ma być gwarantem adaptacji do ciągle zmieniających się okoliczności (Paolantonio, 2015). Należy zauważyć, że obok kategorii obowiązku szkolnego jest ona postrzegana jako pewnego

rodzaju szansa – związana z rehabilitacją, włączeniem społecznym, zdobyciem wykształcenia dającego konkretne umiejętności i uprawnienia, a w konsekwencji będąca pretekstem do dobrego życia. Praca jako nadrzędna wartość postrzegana jest jednocześnie jako obietnica oraz środek do lepszego życia, a jej rezultatem ma być samodzielność, niezależność, możliwość wkładu społecznego i ekonomicznego na równi z innymi. Jest ona jedną z największych obietnic składanych OzN. Otwarty rynek pracy, rozwój zawodu, kariera, niezależność finansowa – to kluczowe hasła, które pojawiają się w narracji o pracy OzN, generując presję aktywizacji zawodowej za wszelką cenę, co rodzi szereg trudności i dylematów (Raclaw, Trawkowska 2017). Jednocześnie budowany stereotyp „człowieka sukcesu” – aktywnego i pracującego usuwa z pola widzenia tych, którzy do tej wizji nie pasują. Warto nadmienić, że proponowana analiza dotyczy tej grupy OzN, które w edukacji i pracy widzą potencjał dla siebie. Należy pamiętać, że równolegle mamy do czynienia z osobami, które prezentują postawy „nie nadają się do pracy – dla mnie jest renta” lub „nie chcę pracować – nie ma takiej potrzeby” (Kryńska 2013: 46). Jakkolwiek można przypuszczać, że źródło tych postaw częściowo może mieć przyczyny w negatywnych doświadczeniach edukacyjnych lub związanych z pracą, to jednak tego typu analiza nie mieści się w zakresie niniejszych rozważań.

NEOLIBERALNA OBIETNICA DOBROBYTU

W Polsce (czy też szerzej – postsocjalistycznym bloku wschodnim) początek narracji neoliberalnej obietnicy dobrobytu wiąże się z przemianami ustrojowymi po 1989 r. Wprowadzenie wolnego rynku, opartego o liberalne założenia i związane z tym procesy prywatyzacji, deregulacji, decentralizacji, wiązało się ze zmianą filozofii funkcjonowania jednostki i jej relacji z państwem, wyrażającej się w promocji indywidualizmu (Mladenov, Ovens, Cripp 2015, Kubicki, Bakalarczyk, Mackiewicz-Ziccardi 2019). Na pierwszy plan zaczęto wysuwać takie wartości, jak produktywność, aktywność, samodzielność, przedsiębiorczość, konkurencyjność, a także wkład społeczny i ekonomiczny jednostki.

Transformacja ustrojowa wiązała się ze zmianą podejścia do roli państwa w dostarczaniu usług publicznych i zjawiskami tzw. zwijania państwa (*rolling back the state*) (Kowalik 2001) oraz „uodpowiedzialniania” (*responsibilization*) – polegającymi na przeliczeniu w dużej mierze na jednostkę odpowiedzialności za radzenie sobie w sytuacji ryzyk socjalnych, jak też za własny dobrobyt (Mladenov, Ovens, Cripp 2015, 2017, por. Runswick-Cole, Goodley 2015). Państwom byłego bloku wschodniego przypadło zatem w udziale łączenie socjalistycznego dziedzictwa z postsocjalistyczną neoliberalizacją. To pierwsze nadal wpływa na kształt niektórych instytucji i dyskursów, podczas gdy drugie ciągle jest modyfikowane podlegając różnego rodzaju eksperymentom (por. Mladenov, Ovens, Cripp 2015). Ze względu na historyczne – utrwalone w okresie PRL – tendencje do zewnętrznego kierowania losami OzN, przejawiające się w instytucjonalizacji i praktykach segregacyjnych, również tym razem zaczęto wprowadzać odgórnie zmiany mające stymulować OzN do partycypacji w nowym społeczeństwie. Wyrazem tego było przekształcanie dotychczasowej polityki społecznej wobec OzN w system „bardziej wydajny”,

którego produktem miał być człowiek mogący sprostać nowym wyzwaniom. Instytucje, takie jak zakłady pracy chronionej, warsztaty terapii zajęciowej czy PFRON, wśród swoich głównych zadań przyjęły aktywizację OzN, które znalazły się w ten sposób pomiędzy silną tradycją instytucjonalną z jednej strony, a programami ich usamodzielniania z drugiej.

Kontynuowane były tradycje myślenia o niepełnosprawności w kategoriach zdolności do pracy. W większości europejskich państw postsocjalistycznych rehabilitacja zawodowa zdominowała debatę o politykach publicznych wobec niepełnosprawności jako spadek po okresie socjalizmu (Zaviršek 2014). Spółdzielnie inwalidów, formy organizacji pracy OzN funkcjonujące w czasach PRL, znalazły swoją kontynuację po 1989 r. w postaci zakładów pracy chronionej. Jednak ze względu na ich segregacyjny charakter, jak i nierówną dystrybucję, objawiającą się w niskich – nierynkowych – płacach zaczęto wprowadzać programy mające umożliwić OzN podejmowanie „prac dobrobytu” (*welfare jobs*) przez włączenie ich w otwarty rynek pracy i dojście do niezależności ekonomicznej, co stanowiło pierwszy poziom obietnicy dobrego życia (por. Mladenov, Ovens, Cripp 2015). Jednocześnie powstawanie coraz liczniejszych wyspecjalizowanych organizacji pozarządowych, będące wyrazem decentralizacji i przerzucenia części zadań państwa na stronę społeczną, stanowiły obietnicę „lepszego” zajęcia się problemem przy założeniu, że lokalni działacze są w stanie skuteczniej rozpoznawać potrzeby i problemy OzN, jak też poszukiwać kreatywnych rozwiązań.

Narracja obietnicy dobrobytu podsycona została po wejściu Polski do Unii Europejskiej przez strumień środków z Europejskiego Funduszu Społecznego (EFS), których część niezależnie od okresu programowania przeznaczona jest na wsparcie OzN. Według danych Ministerstwa Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej tylko w latach 2007–2013 w projektach aktywizacyjnych w Polsce wzięło udział 336300 osób z niepełnosprawnościami. Dystrybucja środków unijnych przez lokalnych operatorów prowadzona była pod hasłem aktywizacji OzN. Dotychczasowe obietnice zostały poparte, rozbudzone i zmultiplikowane licznymi projektami, których zwieńczeniem miała być praca, wykształcenie i samodzielność OzN.

Kolejnym etapem wpływającym na formułowaną obietnicę była ratyfikacja przez Polskę Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych w 2012 r. Podtrzymała ona obietnice związane z aktywnością i samodzielnością OzN, wprowadzając postulat niezależnego życia, którego interpretacja niesie ze sobą pewne zagrożenie. Podczas, gdy w intencji twórców konwencji (KPON) wiąże się on z poszanowaniem podmiotowości, praw człowieka, decyzywnością i dostępnością – potocznie kojarzony jest z niezależnością ekonomiczną i samowystarczalnością. Powoduje to, że idee KPON mogą w łatwy sposób podlegać interpretacjom neoliberalnym (stanowiąc mocną obietnicę), co stwarza niebezpieczeństwo z jednej strony nacisków na dostosowanie OzN do „normalnych” standardów, a z drugiej strony prowadzi do poczucia, że KPON niewiele oferuje pewnym grupom, jak np. osoby z niepełnosprawnością intelektualną (Zakrzewska-Manterys 2015).

Należy zauważyć, że obietnice neoliberalne mieszczą się w głównej mierze w sferze określanej jako *ability stream* (Carling-Jenkins 2016). Takie podejście do niepełnosprawności i OzN wiąże się z ich zdolnością do kontrybucji do „normalnego” społeczeństwa (Titchosky 2014). Pełny i właściwy udział OzN w społeczeństwie wynika tutaj z ich do-

stosowania do jego wymogów, a nie z faktycznego zaakceptowania obecności osób z różnymi niepełnosprawnościami jako części zróżnicowanego społeczeństwa. Jednocześnie to dostosowanie jest obietnicą dobrego życia wypełniającego założenia liberalnego programu społeczno-politycznego.

OBIETNICE

Konstrukcja obietnic stanowi splot aktów prawnych, przyjmowanych przez rządzących narracji – mających wyraz w wytwarzanych dokumentach strategicznych oraz decyzji podejmowanych na etapie wdrażania polityk. Ma ona charakter wertykalny, co widoczne jest szczególnie na różnych etapach stanowienia prawa – począwszy od Konstytucji poprzez Konwencję o prawach osób niepełnosprawnych i ustawodawstwo po szczegółowe rozporządzenia obietnice te transferowane są „w dół” trafiając do różnego rodzaju instytucji (jak szkoły, NGO, PFRON) i stając się częścią codziennej narracji będącej udziałem specjalistów, OzN i ich otoczenia.

OBIETNICA EDUKACJI

W ustawie o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych (1997) rehabilitacja określona została jako „zespół działań, w szczególności organizacyjnych, leczniczych, psychologicznych, technicznych, szkoleniowych, edukacyjnych i społecznych, zmierzających do osiągnięcia, przy aktywnym uczestnictwie tych osób, możliwie najwyższego poziomu ich funkcjonowania, jakości życia i integracji społecznej”. Edukacji poświęcony został artykuł 24 KPON, gdzie jeden z jej celów sformułowano jako „umożliwienie osobom niepełnosprawnym efektywnego udziału w wolnym społeczeństwie. Zaznaczono również, że państwa Strony zapewnią, że osoby niepełnosprawne będą miały dostęp do powszechnego szkolnictwa wyższego, szkolenia zawodowego, kształcenia dorosłych i możliwości uczenia się przez całe życie, bez dyskryminacji i na zasadzie równości z innymi osobami”. Obietnica edukacji kontynuowana jest w treściach rozporządzenia Ministerstwa Edukacji Narodowej (2015, p. 2): „kształcenie, wychowanie i opiekę dla uczniów niepełnosprawnych w przedszkolach, innych formach wychowania przedszkolnego, szkołach i oddziałach (...) organizuje się na każdym etapie edukacyjnym, w integracji z uczniami pełnosprawnymi, w przedszkolu, innej formie wychowania przedszkolnego lub szkole, najbliższych miejsca zamieszkania ucznia niepełnosprawnego”. W tym samym rozporządzeniu została ona poparta zapewnieniem „przygotowania uczniów do samodzielności w dorosłym życiu” (MEN 2015: § 5 p. 6).

Rozważanie edukacji jako obietnicy prowadzi do pytania o jej wartość dla OzN i ich rodzin. Z raportu opublikowanego przez Instytut Badań Edukacyjnych (Grzelak, Kubicki, Orłowska 2014) wynika, że ponad 80% rodziców OzN chciało, aby ich dzieci kontynuowały naukę w szkole ponadgimnazjalnej. Jako kolejny etap edukacji wskazywano najczęściej szkoły zawodowe (49,7%), a następnie licea (22%) i technika (20,5%) – zarówno

w systemie kształcenia ogólnego, integracyjnego, jak i specjalnego. Należy zauważyć, że przejście dziecka do następnego etapu edukacyjnego nie było podyktowane tylko i wyłącznie chęcią „zapewnienia mu zajęcia” czy dalszej socjalizacji. Wśród deklarowanych powodów wyboru danego rodzaju szkoły na pierwszym miejscu pojawiło się przeświadczenie, że „ta szkoła nauczy zawodu”. W dalszej kolejności wymieniano chęć, aby dziecko rozwijało się wśród sprawnych rówieśników oraz podkreślano, że dana szkoła jest najlepiej dopasowana do potrzeb dziecka, a także jego zainteresowań. Zaznaczano również, że wykształcenie zdobyte w wybranej szkole da dziecku większe szanse na zdobycie pracy oraz kontynuację nauki. Wszystkie przytoczone powody wyboru szkoły zostały zgłoszone przez ponad 80% respondentów.

Przytoczone wyniki korespondują z perspektywą postrzegania edukacji jako obietnicy dobrego życia, pewnego rodzaju „ujarzmienia” rzeczywistości i uzyskania nad nią kontroli. Edukacja staje się tutaj jednym z gwarantów aktywności, przyszłej produktywności i możliwości społecznej kontrybucji, a więc środkiem dla OzN do bycia postrzeganymi jako równoprawni członkowie swoich społeczności.

Badania NIK (2017) wskazują na powolną tendencję zmniejszania się liczby uczniów w szkolnictwie specjalnym na rzecz szkolnictwa ogólnodostępnego, jednak odsetek dzieci i uczniów z niepełnosprawnościami realizujących kształcenie w placówkach ogólnodostępnych w 2016 r. pozostawał nadal na relatywnie niskim poziomie i wahał się w granicach 31–53%, przy czym tylko 4 województwa przekroczyły próg 40%, a jedno 50%. Wśród czynników utrudniających realizację edukacji włączającej wskazywano (na podstawie opinii nauczycieli i specjalistów) najczęściej: brak wsparcia dodatkowych osób, zbyt liczne klasy, brak specjalistów, bariery architektoniczne. Spośród badanych 28 jednostek tylko 6 było w pełni dostosowanych do potrzeb osób z niepełnosprawnością ruchową, co daje nieco ponad 21%. Jednocześnie podniesiona została kwestia wydatkowania środków na kształcenie uczniów ze specjalnymi potrzebami, które wzrosły z 5,37 mld w 2014 r. do 6,09 mld w 2018 r. Wskazano, że jedynie 29% placówek wydatkowało otrzymane subwencje w pełnej kwocie, a pozostałe nie wykorzystały w 2016 r. 2 mld złotych, czyli 34% przysługujących im środków.

Jak zauważają Kubicki, Rucińska i Grzelak (2015: 32) „uczniowie z niepełnosprawnościami wciąż napotykać wiele barier związanych z realizacją swoich praw, w szczególności w odniesieniu do edukacji włączającej. Bariery te powodują, że w Polsce wiele osób – także rodziców dzieci z niepełnosprawnościami – rozważając właściwe warunki do nauki dziecka z niepełnosprawnością, bierze pod uwagę kształcenie w szkołach specjalnych, a więc wybiera segregacyjny model edukacji, a w dalszej kolejności także – segregacyjny rynek pracy opierający się na zatrudnieniu w zakładach pracy chronionej”. W badaniach Zakrzewskiej-Manterys (2007) niecałe 40% respondentów deklarowało chęć dalszego kształcenia (po uzyskaniu zawodu) i podnoszenia swoich kwalifikacji. Jednocześnie 47,6% badanych deklarowało, że ma wyuczony zawód i nie jest z niego zadowolona. Najwyższy poziom niezadowolonych prezentowali absolwenci szkół zawodowych. Jak zauważa autorka: „wynika to z tego, że często osoby niepełnosprawne kierowane są do szkół zawodowych oferujących kształcenie poniżej ich aspiracji” (Zakrzewska-Manterys 2007: 77).

Obietnica dostępnej edukacji w dalszym ciągu nie jest spełniana dla większości uczniów z niepełnosprawnościami przy jednoczesnej silnej narracji formułującej postulat dążenia do samodzielności i zdobywania adekwatnego do rynku pracy wykształcenia. Ma ona charakter okrutnego optymizmu wskazując cel i środki rozwoju, a jednocześnie udostępniając je w ograniczonym zakresie. W tych warunkach dążenie jednostki do wytyczonych celów jest utrudnione, a zakończenie edukacji – nawet z nominalnie zdobytym zawodem – może równać się z „wpadnięciem w czarną dziurę” wykluczenia i prowadzić do poczucia deprawacji i frustracji.

OBIETNICA RYNKU PRACY DLA WSZYSTKICH

Obietnica związana z zatrudnieniem i rynkiem pracy sformułowana została w pełni przy okazji wstąpienia Polski do UE i ma związek ze strumieniem środków skierowanych na aktywizację zawodową osób z niepełnosprawnościami w ramach kolejnych okresów programowania polityki spójności. Celem działań aktywizacyjnych jest tutaj „rynek pracy dla wszystkich” oraz „promowanie trwałego i wysokiej jakości zatrudnienia”. Oferowane wsparcie ma być w założeniu „kompleksowe i zindywidualizowane” (SzOP 2020: 45), działania powinny „wspierać w planowaniu kariery zawodowej” i „służyć poprawie pozycji na rynku pracy” (SzOP 2020: 46).

Obietnica ta podtrzymywana jest przez samo środowisko osób z niepełnosprawnościami, jak i organizacje świadczące usługi w zakresie aktywizacji zawodowej. Przykładem może być przewodnik dla szukających pracy osób z niepełnosprawnościami zamieszczony na portalu Integracja (Gorczyca, Karczmarczyk 2007), w którym czytamy: „Zatrudnienie osób niepełnosprawnych na otwartym rynku pracy może wyglądać następująco: Osoby niepełnosprawne ubiegają się o pracę na takich samych warunkach jak kandydaci pełnosprawni, a pracodawca, wybierając pracownika, bierze pod uwagę doświadczenie zawodowe i kwalifikacje (...) Pamiętaj! Otwartym rynkiem pracy kieruje zasada konkurencyjności i zasada wydajności pracy. Każda firma chce mieć jak najlepsze wyniki, jak najwyższe dochody, a może to osiągnąć, mając dobrych pracowników”.

Literatura związana z wartością pracy dla OzN jest obszerna (Kryńska 2013: 41). Oprócz wskazania na podstawową funkcję pracy jako źródła dochodu i utrzymania, jak też możliwości rehabilitacji, wskazuje się również takie wartości, jak poczucie niezależności, wpływ na decyzje dotyczące związków i prokreacji czy sposób na wyrażenie swoich postaw życiowych. Istotną kwestią jest również określanie pozycji ekonomicznej jednostki i jej prestiżu poprzez pracę i jej przynależność do określonych grup, jak też miejsce w hierarchii społecznej. Zarabianie pieniędzy przekłada się także na wyższy poziom komfortu osobistego, na który składają się wysokie zarobki, długie urlopy i dogodne godziny pracy (Giermanowska 2007). Przy zmniejszającej się populacji OzN w Polsce (spadek osób z orzeczeniami o niepełnosprawności z 2,261 mln w 2007 r. do 1,565 mln w 2019 r.) liczba osób pracujących powoli wzrasta (z 403 tys. w 2007 r. do 430 tys. w 2019 r.), a wskaźnik zatrudnienia w 2019 r. wyniósł 27,5% (GUS 2019). Wskaźnik ten jest stale niski w porównaniu do innych krajów UE – średni dla krajów UE wynosi 47,3% (EUROSTAT 2014).

Dodatkowo różnica w zatrudnieniu (*employment gap*) między osobami z i bez niepełnosprawności jest jedną z najwyższych w Europie (Grammenos 2018).

Należy zauważyć, że pracujące OzN zasilają szeregi osób otrzymujących najniższe krajowe wynagrodzenie, zatrudnionych na umowach czasowych – „śmieciowych” (por. Daniłowska, Gawska, Kocejko 2019). Część zatrudnień jest krótkotrwałych i wynika z umów projektowych z pracodawcami (przykładowo: pracodawca deklaruje przyjęcie osoby opłacanej z projektu stażowego, a potem zatrudnia ją na dodatkowych kilka miesięcy, co pozwala organizacji prowadzącej projekt zrealizować wskaźnik). OzN podejmują często prace na stanowiskach niewymagających wysokich kwalifikacji (Chłoń-Domińczak 2018). Trafiają również do strefy pracy nielegalnej (Giermanowska 2016b), a ich zarobki są zauważalnie niższe niż przeciętne wynagrodzenia w gospodarce (PFRON 2017). Sytuacja ta nosi znamiona okrutnej obietnicy – spodziewany w wyniku podejmowanych działań dobrobyt okazuje się iluzoryczny. Jednocześnie w tle rozgrywa się kwestia utraty prawa do świadczeń będąca wynikiem podjęcia zatrudnienia, a także problem pułapki rentowej. Jak zauważa Ewa Giermanowska (2016a) – dotychczasowa polityka wsparcia osób z niepełnosprawnościami na rynku pracy jest kosztowna i przynosi niewielkie efekty.

ANATOMIA OKRUTNEJ OBIETNICY

Okrutny optymizm przekłada się na konkretne strategie kreowania i wdrażania polityki wobec OzN. Za ich wspólny mianownik można uznać brak faktycznego oczekiwania na sukces wdrażanych rozwiązań i pozorność dążenia do zmiany. Wśród strategii (mogących mieć charakter łączny) wymienić należy wskazać politykę odroczenia (*policy of deferral*) (Runswick-Cole, Goodley 2015), strategię zaplanowanej porażki (Kubicki 2017) politykę ignorancji (Rayner 2012). Jednocześnie składanie obietnic odbywa się w atmosferze konkurencji – zarówno o środki projektowe, jak i beneficjentów – co może mieć wpływ zarówno na ich zakres, jak i poziom realizacji.

POLITYKA ODROCZENIA

Okrutny optymizm może funkcjonować jako polityka odroczenia, gdzie OzN pozostają przywiązane do iluzorycznych obietnic (Runswick-Cole, Goodley 2015). Jednocześnie podsycana jest świadomość, że ich realizacja jest kwestią niedługiej perspektywy. Pewne decyzje mają być podjęte już „za chwilę” – w praktyce nie wiadomo jednak kiedy.

Przykładem odroczenia jest wdrażanie usługi trenera pracy. Liczne projekty i analizy dowiodły skuteczności tej formy wsparcia, przewyższającej inne działania prozatrudnieniowe (Piechowicz-Witoń 2015). Jednocześnie postulaty środowiska OzN związane z systemowym (a więc stałym) umocowaniem trenera pracy nadal nie są realnie brane pod uwagę w planowaniu polityki wobec niepełnosprawności. Ten rodzaj wsparcia pozostaje w zawieszeniu jako niespełniona (aczkolwiek możliwa) obietnica.

Runswick-Cole i Goodley (2015) zwracają uwagę na zjawisko przesuwania OzN „bliżej rynku pracy”, co jest kolejnym przykładem odroczonej obietnicy. W warunkach polskich kwestię tę można zaobserwować na przykładzie instytucjonalnych form, mających na celu aktywizację zawodową OzN, takich jak warsztaty terapii zajęciowej (WTZ) czy zakłady aktywizacji zawodowej (ZAZ). Zgodnie z Ustawą o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych WTZ „oznacza wyodrębnioną organizacyjnie i finansowo placówkę stwarzającą osobom niepełnosprawnym niezdolnym do podjęcia pracy możliwość rehabilitacji społecznej i zawodowej w zakresie pozyskania lub przywracania umiejętności niezbędnych do podjęcia zatrudnienia” (Ustawa 1998: art. 10a). Natomiast ZAZ ma stanowić etap przejściowy między instytucjami typu WTZ a otwartym (lub chronionym) rynkiem pracy. Badania wskazują na niską rotację uczestników WTZ i niewielki procent uczestników, którzy weszli w zatrudnienie na otwartym lub chronionym rynku pracy (PFRON 2009, NIK 2011, SRSS 2012, Laboratorium 2014). Jako przyczyny najczęściej wskazywane są: kwestia stopnia i rodzaju niepełnosprawności uczestników, niska świadomość personelu WTZ na temat możliwości aktywizacji zawodowej uczestników, brak zakładów aktywności zawodowej i brak odpowiednich pracodawców, do których mogliby być kierowani uczestnicy WTZ. Wskazuje się również na brak mechanizmu „wypychającego” uczestników z WTZ (NIK 2011).

Chociaż należy przypuszczać, że wiele osób (i ich rodzin) traktuje udział w WTZ raczej jako pewną formę aktywności osobistej i społecznej (spędzania czasu, możliwości wyjścia z domu, robienia ciekawych rzeczy, kontaktów z ludźmi) niż działanie mające owocować zdobyciem pracy, to jednak składanie (nawet jeśli tylko formalne) uczestnikom WTZ obietnicy realnego udziału w gospodarce rynkowej może być okrutnym optymizmem i obietnicą odroczoną w nieskończoność. Należy zauważyć, że mamy tutaj również do czynienia z pewnego rodzaju niespełnioną obietnicą skierowaną do ogółu obywateli, którzy de facto finansując WTZ mają prawo oczekiwać, że ich założenia statutowe będą realizowane. Jednocześnie nastawienie personelu WTZ może mieścić się w obszarze oczekiwanej porażki: skoro pracuje on z osobami nierokującymi do wejścia na rynek pracy i dodatku tego nieoczekującymi, motywacja do działań w tym kierunku stoi pod znakiem zapytania.

Polityka odroczenia widoczna jest również w działaniach edukacyjnych. Skala dostosowania szkół ogólnodostępnych do potrzeb uczniów z niepełnosprawnościami jest w dalszym ciągu niewielka. Jej systematyczny wzrost jest powodem do optymizmu, natomiast narracja mówiąca o dostępności szkół dla wszystkich w powiązaniu z tempem tego wzrostu jest okrutnym optymizmem. Losowe w gruncie rzeczy (w dużej mierze zależne od operatywności lokalnych władz samorządowych pozyskiwanie środków i ich sposób wydatkowania) dostosowania pokazują osobom z niepełnosprawnościami, że szanse na lepsze życie są możliwe. Jednak wciąż znaczna liczba OzN pozostaje bez równych szans edukacyjnych – szczególnie na terenach wiejskich, a kolejne pokolenia (roczniki) uczniów wychodzą z edukacji bez szans na pełny udział w życiu społecznym i gospodarczym.

Polityka odroczenia realizowana jest również przez obiecywanie kolejnych programów i strategii mających na celu wsparcie OzN i będących parafrazami dotychczas składanych obietnic. Przykładem może tu być obiecywana Strategia na rzecz osób niepełnospraw-

nych. Dokument zapowiadany jest od lat, jego fragmenty i kolejne wersje przedstawiane były środowisku osób z niepełnosprawnościami, jednakże całość oficjalnie nie zobaczyła do tej pory światła dziennego. Innym przykładem jest poszukiwanie nowych form i instrumentów działania (modele wypracowywane w ramach kolejnych projektów POWER czy wcześniej PO KL) w sytuacji, gdy oczekiwane i sprawdzone instrumenty, takie jako trener pracy czy asystent osobisty, nie zostały systemowo wprowadzone.

STRATEGIA OCZEKIWANEJ PORAŻKI

Strategia ta odnosi się do sfery działań pozornych, które nakierowane na cel nie realizują go z różnych przyczyn lub realizują (mniej lub bardziej świadomie) inne, niż zakładane, cele. Może ona przyjąć postać permanentnego niepowodzenia, kiedy pojawiają się niewielkie osiągnięcia przy wysokich oczekiwaniach, a głównym celem staje się utrzymanie instytucji, a nie osiągnięcie przez nią deklarowanych celów. Problemem są tutaj aktorzy instytucjonalni, „którzy są odpowiedzialni za utrzymanie obecnego systemu wsparcia wobec OzN, ale nie są odpowiedzialni, ani tym bardziej rozliczani za to, czy i na ile poprawiła się sytuacja OzN” (Kubicki 2017: 31–32). Dodatkowymi celami, oprócz ochrony instytucji, może być również wykazanie się pewnymi wskaźnikami – jak zmniejszenie liczby osób pobierających świadczenia czy zmniejszenie liczby zarejestrowanych osób bezrobotnych.

Przykładem strategii oczekiwanej porażki jest sposób skonstruowania wskaźników zatrudnienia w projektach EFS. W przypadku projektowych wskaźników zatrudnienia za sukces uznaje się zatrudnienie danej osoby na minimum 3 lub 6 miesięcy – bez konieczności monitorowania dalszych jej losów. Jest to związane z kolejnym aspektem omawianej strategii: udanym niepowodzeniem. Polega ono na delegowaniu rozwiązania problemu przez instytucje publiczne organizacjom pozarządowym bez większych oczekiwań na realne rozwiązanie problemu. Może być to związane z trudnością rozwiązań, jak też z koniecznością prowadzenia niepopularnych społecznie działań. W ten sposób pokazuje się, że jakieś kroki w danej sprawie są podejmowane (Kubicki 2017). Mamy tutaj zatem do czynienia z okrutnym optymizmem podsycanym niekiedy przez optymizm organizacji pozarządowych, prowadzących projekty, które nie wahają się przed składaniem szerokich obietnic swoim beneficjentom. Czyniąc to w dobrej wierze, a jednocześnie mając ograniczony budżet i możliwość jedynie realizacji wskaźników projektowych, stają się uczestnikami zamkniętego koła okrutnego optymizmu.

Odmianą strategii spodziewanej porażki jest *fracasomania*, polegająca na ciągłym podchodzeniu na nowo do danego problemu bez zastanawiania się nad przyczyną poprzednich niepowodzeń. Wiąże się z tym polityka ignorancji, będąca „pielęgnowaniem niewiedzy” w wybranych obszarach. Pojawia się wtedy, kiedy pewne informacje – niewygodne z punktu widzenia prowadzonych działań w ramach danej polityki – są wypierane, zniekształcane lub nie podejmuje się ich pełnej analizy pomimo niepokojących wskaźników. Kluczowy jest tutaj brak kumulacji wiedzy i uczenia się na błędach (por. Kubicki 2017).

Przykładem tej strategii jest zjawisko określane jako „etatowy uczestnik projektów”. Oznacza to, że mimo powtarzania tych samych działań osoby te nie odniosły sukcesu

(np. w postaci trwałego wejścia na rynek pracy). Kolejne podejście do projektu i kolejne niezrealizowanie obietnicy (lub jej realizacja na krótką metę) może prowadzić z zniechęcenia i frustracji lub też przystosowania się do funkcjonowania w „świecie projektowym”.

Innym przykładem są dofinansowania do działalności gospodarczej będące w założeniu formą wychodzenia z bezrobocia (instrument taki był wykorzystywany między innymi w ramach działania 6.2. PO KL) bez uwzględnienia faktycznych predyspozycji danej osoby do prowadzenia tej formy aktywności zawodowej ani przyczyn jej wcześniejszej zawodowej bierności. Raporty z badań ewaluacyjnych tego działania nie wyodrębniają grupy osób z niepełnosprawnościami spośród innych grup zagrożonych wykluczeniem (średnio w każdym województwie stanowiły one 1,5% wszystkich beneficjentów) (ECDF 2012), jednak badanie trwałości i efektywności wsparcia udzielonego na rozpoczęcie działalności gospodarczej w ramach Sektorowego Programu Operacyjnego Rozwój Zasobów Ludzkich (SPO RZL), Zintegrowanego Programu Operacyjnego Rozwoju Regionalnego (ZPORR) oraz Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki (PO KL) (Szczucki, Jakubowska, Penszko, Przybyszewski, Kubajek 2012) wskazują, że około połowy działalności gospodarczych upadło w ciągu kilku lat z powodu braku dochodów, wzrostu kosztów, braku popytu na oferowane usługi.

PROJEKTOWOŚĆ I KONKURENCJA

W przypadku niepełnosprawności narracja związana z rynkiem pracy powstaje na styku działań twórców polityk publicznych, administracji i organizacji pozarządowych. Wśród tych ostatnich prym wiodą organizacje usługowe (*service providers*), realizujące swoje działania głównie w ramach okresowych projektów (Rymsza 2016).

Składanie obietnic zaczyna się na etapie konkurowania organizacji/institucji o pozyskiwanie funduszy. Działanie w trybie konkursowym każe organizacjom tworzyć propozycje, których atrakcyjność ma przede wszystkim przekonać grantodawców, a projekty w wielu przypadkach tworzone są „pod” dany konkurs bez możliwości uwzględnienia rzeczywistych potrzeb uczestników czy szerszej strategii działania organizacji.

Na kolejnych etapach konieczność przyciągnięcia potencjalnych beneficjentów (a w tle: realizacji wskaźnika) każe formułować następane mocne obietnice. Konkursowa specyfika systemu grantowego skłania organizacje, chcące pozyskać finansowanie, do formułowania swoich ofert językiem korzyści – w kategoriach produktywności, efektywności, zysku dla gospodarki. Również realizacja projektu przez organizację lub instytucję wiąże się z koniecznością stosowania podobnej narracji w kierowaniu oferty do potencjalnych pracodawców, których należy zachęcić profitami wynikającymi z zatrudnienia OzN.

Składane obietnice zatem często zawodzą – zarówno z powodu panującego klimatu społecznego, jak i ograniczonych zasobów (Runswick-Cole, Goodley 2015). Te ostatnie pozwalają na realizację założonych wskaźników, pozostawiając jednak beneficjentów w dużej mierze z niespełnionymi obietnicami – krótkie okresy zatrudnienia (jako wskaźnik), niskie wynagrodzenia, staże bez możliwości podjęcia dalszej pracy, ustanie wsparcia po zakończeniu projektu czy wreszcie niepowodzenia projektowe (niezakwali-

fikowanie do wsparcia lub brak sukcesu), które są doświadczeniem wielu osób, prowadzą do okrutnego optymizmu.

Warto także zaznaczyć, że samo opieranie działań aktywizacyjnych na projektach realizowanych przez organizacje pozarządowe ma swoje wyraźne ograniczenia. Projekty są ograniczone czasowo i terytorialnie, często obejmują tylko osoby z wybranymi niepełnosprawnościami. W praktyce realizacyjnej pojawiają się sytuacje, kiedy osoba zostaje zrekrutowana do projektu, objęta wsparciem zakończonym zatrudnieniem, jednakże po zakończeniu projektu nie ma możliwości skorzystania z ponownego wsparcia w przypadku wystąpienia problemów w pracy lub jej utraty. Po ogłoszeniu sukcesu (osiągnięcie określonego w projekcie wskaźnika zatrudnienia) losy OzN nie są monitorowane. Unieumożliwia to ocenę skuteczności wsparcia, utrudnia planowanie realnych do osiągnięcia rezultatów i koniecznych dalszych działań (MRPiPS 2013), a osoba z niepełnosprawnością zostaje pozostawiona sama sobie.

WYJŚCIE Z OKRUTNEGO OPTYMIZMU

Pomimo pesymistycznego wydźwięku koncepcja okrutnego optymizmu nie powinna być jedynie pretekstem do prowadzenia krytyki polityk publicznych. Optymizm w ich kreowaniu i realizacji jest bezsprzecznie potrzebny, a wiara w prowadzone działania jest jednym z warunków odcięcia się od strategii oczekiwanej porażki. Zasadniczym pytaniem jest tutaj: w jaki sposób powinny być prowadzone działania, aby obietnice lepszego jutra i związane z nimi optymizm pozbawione zostały przymiotnika „okrutne”? Poniżej przedstawiamy kilka propozycji ze świadomością, że ich lista może być o wiele dłuższa, a te proponowane powinny podlegać dalszej szerokiej dyskusji.

RECEPCJA I INTERPRETACJA KPON

Jednym z postulatów, pozwalających na wyjście ze strefy okrutnych obietnic, jest implementacja KPON w politykach publicznych i jej odczytanie jako dokumentu mówiącego przede wszystkim o prawach człowieka i wsparciu (Degener 2016), a dopiero w drugiej kolejności postrzeganie go w kontekście aktywności jednostki. Należy spojrzeć na KPON jako pewną wizję lepszego świata, która została wypracowana przez międzynarodową społeczność OzN w kolejnych rundach negocjacji, a także na dokument, który jest kamieniem milowym na drodze do emancypacji OzN, jednak zapewne nie jest tu ostatecznym rozwiązaniem. W warunkach polskich, pomimo że KPON wnosi nową jakość do polityki wobec niepełnosprawności, to jej dotychczasowe interpretacje polegają w dużej mierze nie na tworzeniu nowych założeń, ale „doklepaniu” haseł KPON do dotychczas funkcjonujących koncepcji, co sprawia, że w istocie nie zmieniają się one a jedynie uzyskują nową legitymizację. KPON nie zaistniała do tej pory jako dominująca narracja w polityce wobec niepełnosprawności w Polsce, a jej recepcja nadal znajduje się w początkowej fazie. Samo środowisko, a przynajmniej jego część, pokłada nadzieję na

zmianę związane z powołaniem w 2020 r. na stanowisko Pełnomocnika Rządu ds. Osób Niepełnosprawnych po raz pierwszy w historii osoby z niepełnosprawnością. Nowy pełnomocnik wypowiada się w duchu KPON (iTV Sejm – transmisje archiwalne 2020), jednak zajmuje swoje stanowisko zbyt krótko, by już móc mówić o zmianie.

Interpretacje KPON często osadzone są w dotychczasowych schematach, z których jednym jest postsocjalistyczny neoliberalizm. Idea KPON wychodzi jednak daleko poza ten schemat – opierając się na prawach człowieka – w kontraście do medycznej oceny związanych z niepełnosprawnością ograniczeń. Jednocześnie na obecnym etapie obietnice zawarte w KPON mogą być postrzegane jako okrutne: wspieranie samodzielności, postulaty związane z deinstytucjonalizacją, włączanie w społeczności lokalne czy partycypacja polityczna są w polskiej narracji na razie hasłami docelowymi, jednak bez wyraźnej wytyczonej do nich drogi.

W tym kontekście istotne jest zagadnienie linii demarkacyjnej pomiędzy prawem do aktywności i prawem do bierności jednostki. To ostatnie jest kwestionowane przez wartości neoliberalnej gospodarki, w myśl których każdy powinien być aktywny i stymulowany do działania. Badacze zauważają jednak, iż „rodzący się nowy ruch społeczny, profesjonalistów i wolontariuszy zaangażowanych w reformę Warsztatów Terapii Zajęciowej, przynosi postulaty odmiennego – od politycznie poprawnego – traktowania dorosłych osób niepełnosprawnych intelektualnie, tj. jako osób, które nie mogą być poddane presji aktywizacji zawodowej za wszelką cenę” (Raćław, Trawkowska 2017: 16). Potrzebne jest tutaj odejście od schematów myślenia, będących dziedzictwem historycznym – w tym szczególnie od medycznego modelu niepełnosprawności i jej oceny w kategoriach zdolności do pracy (*medical productivist approach*). Podejście takie prowadzi do powstania kultury zależności (*dependency culture*), która jest wynikiem oceniania ludzi przez pryzmat ich udziału (lub chęci do udziału) w rynku pracy (Mladenov, Ovens, Cripp 2015). Zagadnienia takie, jak edukacja włączająca, dostępność, aktywizacja zawodowa – przy całym ich pozytywnym ładunku – mogą być również wyrazem ableizmu, kiedy w ich podtekście znajduje się produktywność i aktywność, która w praktyce nie jest dostępna wszystkim ludziom (Wolbring 2008). Należy zauważyć, że podtekst ten bierze się często z konieczności przekonywania decydentów do działań na rzecz OzN, a najłatwiejszym językiem staje się w takich przypadkach język ekonomicznych korzyści.

Nietrudno zauważyć, że w przypadku osób z głębszą niepełnosprawnością działania prozatrudnieniowe mogą być nieadekwatne do ich potencjału. Jednocześnie pytanie o to, w jaki sposób ten potencjał określać, nadal pozostaje otwarte – szczególnie na polu edukacji i rynku pracy. Ponieważ wytyczenie ścisłego podziału czy też sporządzenie dokładnej charakterystyki grup nie jest możliwe – wydaje się, że należy wskazać tutaj drogę, której podstawowymi założeniami są wczesna interwencja – diagnoza niepełnosprawności i odpowiednie wsparcie jednostki wraz z jej najbliższym otoczeniem – oraz równy dostęp do edukacji przy jednoczesnym zastosowaniu koncepcji niezależnego życia (KPON 2012, art. 19), opartego na prawach człowieka i godności ludzkiej w pierwszej kolejności, a nie regułach rynkowych.

Niezwykle trudną kwestią w tym kontekście jest kwalifikowanie uczniów do szkół specjalnych. Nie ulega wątpliwości, że szkoły takie są potrzebne i spełniają swoją rolę

w przypadku wielu OzN. Istotnym postulatem jest tutaj unikanie selekcji negatywnej (wynikającej zarówno z postaw rodziców, nauczycieli i specjalistów, ale również z braku infrastruktury w postaci dostępnych szkół czy transportu do nich) – zwłaszcza na początkowych etapach nauki – a także tworzenie ścieżek wychodzenia z tych szkół na różnych etapach edukacyjnych i przechodzenie (w miarę możliwości) do szkół ogólnodostępnych tych uczniów, których potencjał na to pozwala. Wiąże się z tym postulat unikania zjawiska zbyt niskich wymagań, która stanowi jedną z największych barier na jakie napotyka OzN (Shakespeare 2017). Jej źródłem jest przeświadczenie, iż OzN są na tyle ograniczone w swych możliwościach, że inwestowanie w nie wysiłku (w tym przypadku edukacyjnego) równego wysiłkowi włożonemu w prowadzenie uczniów bez niepełnosprawności jest niecelowe.

Postulatem jest tutaj rezygnacja ze składania takich samych obietnic wszystkim osobom z niepełnosprawnościami i pogodzenie się z faktem, że pewne osoby pomimo wysiłku włożonego przez nie same, ich rodzin, specjalistów nie będą uczestnikami rynku pracy, co nie powinno pomniejszać ich wartości. Jego realizacja jest jednak niezmiernie trudna. Z jednej strony wymaga ona odejścia od uogólnień, z drugiej jednak wywołuje konieczność wyodrębniania nowych grup, co prowadzi z kolei do obaw przed stygmatyzacją (jak w przypadku osób określanych jako „niesamodzielne”).

NIC O NAS BEZ NAS

Zapobieganie okrutnemu optymizmowi wiąże się również ze wzmocnieniem głosu OzN w tworzeniu polityk publicznych i ich udziału w implementacji wypracowanych rozwiązań w myśl zasady „nic o nas bez nas”. Nadal niewielki udział OzN w tych procesach, jak również ich ograniczona partycypacja w badaniach nad niepełnosprawnością, prowadzą do sytuacji, w której o losie tej grupy w znacznej mierze decydują inni (nieposiadający niepełnosprawności).

Wzmocnienie samoorganizacji OzN wymaga udostępnienia tej grupie środków na równi z osobami bez niepełnosprawności. Należy szczególnie podkreślić równy dostęp do edukacji i równą realizację założeń edukacyjnych na danym poziomie nauczania. Jednocześnie OzN powinny mieć możliwość uczenia się i prowadzenia działalności rzeczniczej we własnej sprawie. W tym celu konieczne jest odejście od postrzegania NGO głównie jako dostawców usług na rzecz wspierania organizacji budujących reprezentację osób z niepełnosprawnościami (por. Mladenov, Ovens, Cripp 2015). Powstanie takich organizacji w większej liczbie zmieniałoby charakter składanych obietnic – byłyby one składane niejako „wewnątrznie” przez osoby z niepełnosprawnościami osobom z niepełnosprawnościami, co mogłoby wpłynąć na ich jakość, charakter i wiarygodność (należy jednak zauważyć, że niekoniecznie musiałyby być gwarantem ich jakości). Jednocześnie wypełniałoby założenia „parytetu partycypacji”, w myśl którego równy udział w życiu społecznym zapewniany jest, obok sprawiedliwej dystrybucji środków i przyznania danym grupom społecznej wartości, przez możliwość posiadania politycznej reprezentacji (Fraser 2013).

Warunkiem odejścia od okrutnego optymizmu jest również poważne, podmiotowe traktowanie OzN – bez infantyilizacji i paternalizmu – jako partnerów działań i debaty publicznej przy jednoczesnym poszanowaniu ich indywidualności i problemów wynikających z niepełnosprawności. Jest to szczególnie ważne w przypadku osób z niepełnosprawnością intelektualną. Jak zauważają Runswick-Cole i Goodley (2015: 172) „self-adwokaci wielokrotnie mówili nam, że chcą ‘głosu i wyboru’ (voice and choice) w swoim życiu i że mają „głos” i mogą się wypowiadać. Jest jednak szczególnie okrutne, że w optymistycznym przyjęciu (appropriation) koncepcji praw człowieka osoby z niepełnosprawnością intelektualną nadal znajdują się na obrzeżach zwykłego życia: pracy, edukacji i miłości”. Spostrzeżenie to koresponduje z głosem badaczy polskich: „osoby te doświadczają zakamufłowanej dyskryminacji, wyrażającej się tym, że żąda się od nich, by pretendowały do bycia kimś innym niż faktycznie są – mianowicie osobami „chcącymi” i „dążącymi” do tego, czego chce i do czego dąży statystyczna większość” (Zakrzewska Manterys 2015: 61, za: Raćław, Trawkowska 2017: 18).

Mamy zatem do czynienia z pozornym uczeniem rzecznictwa we własnej sprawie przy jednoczesnym braku zamiaru słuchania głosu OzN i traktowania go poważnie. Ponadto słuchanie to jest wybiórcze i związane z mniejszą lub większą społeczną akceptacją różnych grup osób z niepełnosprawnościami. Jednocześnie nałożona maska neoliberalizacji każde traktować wszystkie OzN w jednakowy sposób, co może prowadzić je do „odtwórczego naśladowania wzorów zachowań charakteryzujących statystyczną większość” (Zakrzewska Manterys za: Raćław, Trawkowska 2017: 18). Nietrudno zauważyć, że podobnie jak w przypadku możliwości udziału w rynku pracy, tak i tutaj granica pomiędzy „prawdziwą”, a „wyuczoną” self-adwokaturą jest trudna do uchwycenia. Nie oznacza to jednak, że nie należy dawać OzN szansy jej nauki. Bardziej istotne jest tutaj zwrócenie uwagi na nietrwanie w stanie odroczonej obietnicy przez długi czas i pozwolenie osobom, które nie mają predyspozycji do self-adwokatury lub pracy zarobkowej, na godne funkcjonowanie bez obciążenia założeniami wolnego rynku.

POSTULATY BADAWCZE

Postulaty badawcze można podzielić na dwie grupy. Pierwsza to te wiążące się bezpośrednio z mechanizmami powstawania, rozpowszechniania i recepcją obietnic prowadzących do okrutnego optymizmu z uwzględnieniem splotu historyczno-instytucjonalno-społecznego w polityce wobec OzN. Mieszczą się tutaj m. in. takie zagadnienia, jak dystrybucja i wykorzystywanie środków (również w podziale na miasto i wieś), wsparcie i dostępność, konkurencja projektowa, stosunek instytucji do wyników ewaluacji i badań, recepcja KPON w Polsce, stosunek nauczycieli do uczniów z niepełnosprawnościami, postawy decydentów czy strategie przetrwania instytucji wspierających OzN.

Druga grupa postulatów ma charakter aplikacyjny i wiąże się z prowadzeniem badań ewaluacyjnych konkretnych polityk, programów czy instrumentów wsparcia OzN pod kątem spełniania zakładanych obietnic (faktycznej skuteczności, ale także adekwatności

interwencji). W tym sensie perspektywa okrutnego optymizmu może być również kryterium ewaluacji całej polityki wobec niepełnosprawności.

Perspektywa okrutnego optymizmu poza omawianymi w artykule obietnicami związanymi z pracą i edukacją, może znaleźć również zastosowanie w analizie innych obietnic, takich jak obietnica dostępności, pełnej obywatelskiej partycypacji czy niezależnego życia przy włączeniu w społeczność. Analizie warto poddać zarówno charakter i genezę składanych obietnic, jak i ich konsekwencje w odniesieniu do grup osób z różnymi niepełnosprawnościami. Osobnym postulatem jest poszukiwanie dróg wyjścia z okrutnego optymizmu i inicjowanie dyskusji w tym zakresie. Jest to zarówno zadanie dla badaczy, jak i instytucji państwowych oraz strony społecznej.

ZAKOŃCZENIE

Perspektywa okrutnego optymizmu pozwala na krytyczne przyjrzenie się polityce publicznej wobec osób z niepełnosprawnościami. Jej główną zaletą jest możliwość wskazania tych punktów, które zawodzą i wymagają dyskusji oraz zmiany. Istotą okrutnego optymizmu jest obietnica, której prawdziwość jest atrakcyjna na poziomie teoretycznym, podczas gdy jej faktyczna realizacja rozgrywa się na poziomie zastępników (projektywość, sztuczne staże, praktyki zawodowe w szkole zamiast u pracodawcy), a ich wykonanie ma charakter przypadkowy (brak stałego wsparcia trenera pracy, brak dostępnych szkół, niewydatkowane środki).

Wydaje się, że podstawowym sposobem unikania okrutnego optymizmu jest poważne traktowanie sprawy OzN realizowane przez prawdziwe zatrudnienie czy prawdziwą self-adwokaturę (Runswick-Cole, Goodley 2015). Intencją nie jest tutaj uciekanie od wszelkich obietnic, ale znalezienie sposobów na ich dotrzymanie. Wiąże się to z koniecznością zarówno uważniejszego kierowania obietnic do różnych grup, jak i stałą refleksją nad możliwością ich realnego wypełniania.

Jednocześnie istotne jest poszukiwanie balansu pomiędzy zrzucaniem na jednostkę odpowiedzialności za jej aktywność i niezależność, a próbami instytucjonalnego kierowania życiem OzN. Zagadnienie okrutnego optymizmu jest ściśle skorelowane z relacją państwo – jednostka (w tym przypadku z niepełnosprawnością). Promocja aktywności, samodzielności, produktywności nie idzie w parze z zapewnieniem wsparcia prowadzącego do osiągnięcia sukcesu. Sytuację pogłębia negatywny stosunek (zarówno na poziomie państwa, jak i postaw społecznych) do świadczeń (dążenie do prostych rozstrzygnięć: albo świadczenie, albo aktywność), a także wsparcie prowadzone w trybie projektowym, a więc „okazyjnym”.

W warunkach polskich konieczne jest wypracowanie rozwiązań rozkładających odpowiedzialność pomiędzy jednostką, państwem i społecznością lokalną, jak również traktowanie trajektorii życia OzN jako pewnej całości – od urodzenia do późnej starości przy jednoczesnym odejściu od fragmentaryzacji wsparcia OzN – prowadzonej przez instytucje ze sobą niepowiązane, których zadania często nie przewidują przygotowania podłoża „pod” zadania kolejnych instytucji. Prowadzi to do postulatu podejmowania

konsekwentnych, działań mających na celu spełnianie obietnic – składanych na poziomie możliwym do ich dotrzymania. Najważniejsze wydają się być tutaj działania nakierowane na wypracowywanie trwałych systemów ciągłego wsparcia i rozwoju OzN na podstawie gwarantowanych środków budżetowych o jasnych zasadach wydatkowania.

Istotne jest zwrócenie uwagi na różnice geograficzne. Należy zauważyć również, że kultura projektowa jest kulturą miejską. Organizacje ubiegające się o finansowanie posługują się tymi samymi standardami na poziomie języka komunikacji, wykonywanych zadań i stawianych celów – niezależnie od terenu działania. Realizacja projektów stworzonych w kulturze miejskiej natrafia natomiast na szereg trudności w przypadku implementowania ich na obszarach wiejskich. W obecnej sytuacji, kiedy do względnej nawet dostępności wiele jeszcze brakuje największym polskim miastom, aktywizacja zawodowa OzN z terenów wiejskich jest niezwykle trudna i związana z szeregiem dodatkowych barier zarówno o charakterze infrastrukturalnym, jak i świadomościowym (Kocejko, Góral 2015). Prowadzenie wspólnej narracji prozatrudnieniowej skierowanej do OzN zamieszkujących tereny o różnym stopniu urbanizacji ma cechy okrutnego optymizmu. Wydaje się, że obietnice składane na terenach wiejskich powinny mieć nieco inny charakter – nie zawsze odnosić się bezpośrednio do zatrudnienia, a bardziej do budowania lokalnych wspólnot i lokalnej infrastruktury, co w konsekwencji mogłoby stworzyć podłoże do zatrudnienia.

Wydaje się, że problemem edukacji uczniów z niepełnosprawnościami są w dużej mierze czynniki wynikające z organizacji poszczególnych szkół i sposobu zarządzania nimi przez organy prowadzące. Jak zauważają autorzy raportu PFRON: „Osoby niepełnosprawne wbrew tendencjom rynkowym i edukacyjnym, coraz częściej wybierają mniej efektywne i odrzucane przez osoby pełnosprawne zasadnicze szkoły zawodowe – co więcej, ich kształcenie zawodowe podporządkowane jest nie potrzebom rynku pracy, ale zasobom instytucji kształcących, które, jak pokazują zrealizowane badania, wciąż wykazują bardzo duży opór wobec konieczności zmian w programach nauczania” (PFRON Badania wpływu kierunku i poziomu wykształcenia na aktywność zawodową osób niepełnosprawnych¹). W tym kontekście należy zwrócić uwagę na konieczność rozpoczęcia szerszej dyskusji dotyczącej relacji między rynkiem pracy i edukacją a zasobami szkół i postawami ich personelu.

Istotnym problemem jest brak spięcia systemu szkolnictwa z rynkiem pracy, co jest szczególnie ważne w przypadku absolwentów z niepełnosprawnościami, którzy kończąc szkołę wpadają często w „otchłań” – bez wsparcia, doświadczenia zawodowego i umiejętności samodzielnego poruszania się po rynku pracy, a ich marzeniem jest udział w warsztatach terapii zajęciowej czy przyjęcie do środowiskowego domu samopomocy. Obietnica lepszego życia staje się tutaj zatem jedynie pustym frazesem i przeradza się w okrutny optymizm.

---

¹ https://www.pfron.org.pl/fileadmin/files/r/7780_Raport_CZESC_4z6_N_ruchowa_final.pdf (odczytano 13.01.2020).

Rozpatrywanie niepełnosprawności w kategoriach zdolności do pracy i zdominowanie narracji o niepełnosprawności przez rehabilitację zawodową jest wciąż jeszcze silną zaszczością historyczną szczególnie uwypukloną przez okres socjalizmu (Zaviršek 2014). Podejście takie spycha na dalszy plan osoby, które w tej wizji się nie mieszczą. Narracja „rynkowa” jako społecznie atrakcyjna z neoliberalnego punktu widzenia tłumi inne narracje funkcjonujące w ramach ruchu niepełnosprawnościowego (*disability movement*), np. te operujące w nurcie praw człowieka. Narracja ta nie zawsze prowadzi do poprawy losu OzN, a w wielu przypadkach przynosi frustrację, poczucie deprywacji i bezsilności.

W sytuacji, w której interpretacje podmiotowych i godnościowych rozwiązań KPON ciążą ku rozwiązaniom rynkowym, a upodmiotowienie OzN ma sprzyjać oszczędnościom finansowym, konieczne jest wywołanie szerszej społecznej dyskusji nad oddzieleniem wydajności ekonomicznej jednostki od społecznej sprawiedliwości. Spojrzenie na KPON w tym ujęciu skłania do refleksji nad możliwością wprowadzenia pewnej równowagi między tymi sferami, pozwalającej na równe traktowanie różnych grup OzN przy odejściu od „urynkowienia” tych osób, które z różnych względów nie mają ku temu predyspozycji.

Jak zauważa Berlant (2011) – okrutny optymizm jest lepszy od żadnego optymizmu. Postawy optymistyczne są bezsprzecznie motorem działań i zmian, redukując efekt oczekiwanej porażki. Różnica między optymizmem a okrutnym optymizmem może często pozostawać mało uchwytana. Realne początkowo obietnice mogą okazać się na etapie ich realizacji – z różnych względów – okrutne. Dlatego też ważnym postulatem jest nie tyle unikanie mocnych obietnic, ile ich stała ewaluacja mająca na celu dostrzeżenie momentu, w którym to, co możliwe, staje się pustym frazesem. Jednocześnie konieczna jest otwarta dyskusja o przyczynach stosowania pojawiania się strategii oczekiwanej porażki w politykach publicznych oraz o źródłach okrutnego optymizmu.

BIBLIOGRAFIA

- Berlant, Lauren Gail (2011). *Cruel Optimism*. Durham: Duke UP.
- Carling-Jenkins, Rachel (2016). *Disability and Social Movements. Learning from Australian Experiences*. Routledge.
- Degener, Theresia (2016). *Disability in a Human Rights Context*. „MDPI: Laws”, vol. 5, 35.
- Fraser, Nancy (2013). *Fortunes of Feminism: From State-Managed Capitalism to Neoliberal Crisis*. Brooklyn, New York: Verso Books.
- Fritsch, Kelly (2013). *The Neoliberal Circulation of Affects: Happiness, Accessibility and the Capacitation of Disability as Wheelchair*. „Culture & Society”, vol. 5 (3), s. 133–149.
- Giermanowska, Ewa (2007). *Znaczenie pracy w życiu młodzieży niepełnosprawnej*. W: Ewa Giermanowska (red.). *Młodzi niepełnosprawni o sobie. Rodzina, edukacja, praca*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, s. 97–109.

- Giermanowska, Ewa (2016a). *Kulturowe uwarunkowania zatrudnienia osób niepełnosprawnych na otwartym rynku pracy*. „Niepełnosprawność – zagadnienia, problemy, rozwiązania”, nr 4/2016, s. 81–96.
- Giermanowska, Ewa (2016b). *Niepełnosprawni. Ukryty segment polskiego rynku pracy*. „Prakseologia”, t. 158/1, s. 275–298.
- Kowalik, Tadeusz (2001). *Spoleczne aspekty transformacji a rola państwa*. „Gospodarka Narodowa”, nr 9, s. 28–47.
- Kubicki, Paweł (2017). *Polityka publiczna wobec osób z niepełnosprawnościami*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
- Kubicki, Paweł, Bakalarczyk, Rafał, Mackiewicz-Ziccardi, Marek (2019). *Protests of People with Disabilities as Examples of Fledgling Disability Activism in Poland*. „Canadian Journal of Disability Studies”, nr 8 (5), s. 141–161.
- Kubicki, Paweł, Rucińska, Marta, Grzelak, Paweł (2015). *Ścieżki edukacyjne osób niepełnosprawnych oraz włączający system edukacji i rynku pracy*. W: Agnieszka Chłoń-Domińczak (red.). *Edukacja a rynek pracy*. Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.
- Lymbery, Mark (2012). *Social Work and Personalisation*. „The British Journal of Social Work”, nr 42 (4), s. 783–792.
- Mladenov, Teodor, Owens, John, Cribb, Alan (2015). *Personalisation in Disability Services and Healthcare: a Critical Comparative Analysis*. „Critical Social Policy”, vol. 35 (3), s. 307–326.
- Paolantonio, Di Mario (2015). *The Cruel Optimism of Education and Education's Implication with „Passing-On”*, *Philosophy of Education Society of Great Britain Annual Conference*. New College, Oxford, 26–29 March 2015.
- Piechowicz-Witoń, Dorota (2015). *Trener pracy jako skuteczna metoda aktywizacji osób z niepełnosprawnością*. „Niepełnosprawność – zagadnienia, problemy, rozwiązania”, nr II/2015(15), s. 95–106.
- Raław, Mariola, Trawkowska, Dobroniega (2017). *Pytania o rzeczność wobec niepełnosprawnych i problemu niepełnosprawności – koncepcje i działania w perspektywie interdyscyplinarnej*. „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Sociologica”, nr 60, s. 13–32.
- Rayner, Steve (2012). *Uncomfortable knowledge: the social construction of ignorance in science and environmental policy discourses*. „Economy and Society”, vol. 41:1, s. 107–125.
- Rudnicki, Seweryn (2014). *Niepełnosprawność i złożoność*. „Studia Socjologiczne”, nr 2 (213), s. 43–61.
- Runswick-Cole, Katherine, Goodley, Daniel (2015). *Disability, Austerity and Cruel Optimism in Big Society: Resistance and „The Disability Commons”*. „Canadian Journal of Disability Studies”, nr 4.2, s. 162–186.
- Rymsza, Marek (2016). *Niepełnosprawny jako aktywny obywatel – problematyka integracji społecznej i zawodowej osób niepełnosprawnych w Polsce*. W: Elżbieta Zakrzewska-Manterys, Jakub Niedbalski (red.). *Samodzielni zaradni niezależni. Ludzie niepeł-*

nosprawni w systemie polityki, pracy i edukacji. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 13–46.

Shakespeare, Tom (2017). *Disability: The Basics*. London: Routledge.

Titchkosky, Tanya (2014). *Monitoring Disability. The Question of the 'Human'*. W: Michael Gill, Cathy J. Schlund-Vials (red.). *Human Rights Projects by Disability, Human Rights and the Limits of Humanitarianism*. London: Routledge, s. 119–136.

Wolbring, Gregor (2008). *The Politics of Ableism*. „Development”, vol. 51, s. 252–258.

Zakrzewska-Manterys, Elżbieta (2007). *Wykształcenie a sytuacja zawodowa osób niepełnosprawnych*. W: Ewa Giermanowska (red.). *Młodzi niepełnosprawni o sobie. Rodzina, edukacja, praca*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, s. 57–79.

Zakrzewska-Manterys, Elżbieta (2015). *Upośledzenie umysłowe jako niepełnosprawność i jako sposób bycia człowiekiem*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, nr 3, s. 14–24.

Zaviršek, Darja (2014). *Those Who Do Not Work Shall Not Eat! A Comparative Perspective on the Ideology of Work within Eastern European Disability Discourses*. W: Rasell Michael, Iarskaia-Smirnova Elena (red.). *Disability in Eastern Europe and the Former Soviet Union*. London: BASEES/Routledge Series on Russian and East European Studies, s. 184–201.

AKTY PRAWNE I DOKUMENTY PROGRAMOWE

Konwencja o Prawach Osób Niepełnosprawnych (KPON 2012), sporządzona w Nowym Jorku dnia 13 grudnia 2006 r. (Dz.U. 2012, poz. 1169).

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 24 lipca 2015 r. w sprawie warunków organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych, niedostosowanych społecznie i zagrożonych niedostosowaniem społecznym, (MEN 2015), (Dz.U. 2015, poz. 1113).

Szczegółowy Opis Osi Priorytetowych Programu Operacyjnego Wiedza Edukacja Rozwój 2014–2020 (SzOP 2020). http://www.power.gov.pl/media/85219/SZOOOP_POWER_wersja_17.pdf (dostęp: 27.02.2020).

Ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych, (Ustawa 1997), (Dz.U. z 1997 r. Nr 123, poz. 776).

RAPORTY Z BADAŃ

Chłoń-Domińczak, Agnieszka (red.) (2018). *Badanie sytuacji zawodowej niepełnosprawnych absolwentów szkół wyższych w zależności od ich ścieżki edukacyjnej ze szczególnym*

uwzględnieniem uczestników programów aktywizujących społecznie i zawodowo (programy Student I, Student II oraz inne). Instytut Badań Edukacyjnych.

- Daniłowska, Sylwia, Gawska, Agata, Kocejko, Magdalena (2019). *Badanie sytuacji zawodowej osób z niepełnosprawnościami objętych usługami aktywizacji zawodowej przez Fundację Aktywizacja. Raport z badania. Fundacja Aktywizacja*. Warszawa. <https://www.aktzywizacja.org.pl/wiedza/badania/badanie-sytuacji-zawodowej-osob-z-niepelnosprawnościami-objetych-uslugami-aktzywizacji-zawodowej-przez-fundacje-aktzywizacja/> (dostęp: 27.02.2020).
- Europejskie Centrum Doradztwa Finansowego (ECDF 2012). *Raport końcowy z badania ewaluacyjnego pn. Ocena trwałości wsparcia skierowanego na rozwój przedsiębiorczości udzielonego uczestnikom projektów, którzy rozpoczęli działalność gospodarczą w ramach Działania 6.2 oraz Poddziałania 8.1.2 PO KL*. Poznań.
- EUROSTAT (2014). *Disability Statistics – Labour Market Access*. <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/pdfscache/34420.pdf> (dostęp: 29.02.2020).
- Góral, Anna, Kocejko, Magdalena (2015). *Diagnoza sytuacji osób niepełnosprawnych z terenów wsi i małych miast – raport z wywiadów grupowych przeprowadzonych z uczestnikami projektu „Wsparcie środowiska osób niepełnosprawnych z terenów wiejskich i małomiasteczkowych”*. Warszawa: Fundacja Aktywizacja. http://www.aktzywizacja.org.pl/images/PROGRAM/Raport_z_wywiadow_grupowych_z_uczestnikami_projektu_-Diagnoza_sytuacji_osob_niepelnosprawnych_M.Kocejko.pdf (dostęp: 27.02.2020).
- Grammenos, Stefanos (2018). *European Comparative Data on Europe 2020 & People with disabilities. Final Report, On behalf on the European network of academic experts in the field of disability (ANED)*.
- Grzelak, Paweł, Kubicki, Paweł, Orłowska, Marta (2014). *Realizacja badania ścieżek edukacyjnych niepełnosprawnych dzieci, uczniów i absolwentów – raport końcowy*. Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.
- GUS, BAEL (2019). *Aktywność zawodowa osób niepełnosprawnych i sprawnych w wieku 16 lat i więcej oraz w wieku produkcyjnym (18-59/64) – kwartalnie*. <http://www.niepelnosprawni.gov.pl/container/niepelnosprawnosc-w-liczbach/rynek-pracy/bael/2019/Dane%20z%20BAEL%20GUS%201993-II%20kw%202019-NA%20STRONE.xlsx> (dostęp: 27.02.2020).
- Kryńska, Elżbieta (red.) (2013). *Wyniki dotychczasowych badań dotyczących aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych. Raport przygotowany w ramach projektu: Zatrudnienie osób niepełnosprawnych – perspektywy wzrostu*. Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
- Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej (2013). *Badanie adekwatności i efektywności realizowanego wsparcia w ramach Poddziałania 1.3.6 oraz w komponencie regionalnym PO KL w kontekście potrzeb osób niepełnosprawnych, Collect Consulting na zlecenie Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej*. Warszawa. <http://www.ewaluacja.gov.pl/media/29070/r15.pdf> (dostęp: 27.02.2020).

- Ministerstwo Rozwoju (2017). *Efekty polityki spójności 2007–2013 w Polsce*. https://www.ewaluacja.gov.pl/media/47055/raport_synteza_PL.pdf (dostęp: 27.02.2020).
- Najwyższa Izba Kontroli (2011). *Informacja o wynikach kontroli organizacji i finansowania warsztatów terapii zajęciowej przy udziale środków państwowego funduszu rehabilitacji osób niepełnosprawnych w województwie małopolskim*. Kraków: Najwyższa Izba Kontroli, Delegatura w Krakowie.
- Najwyższa Izba Kontroli (2017). *Wspieranie kształcenia specjalnego uczniów z niepełnościami w ogólnodostępnych szkołach i przedszkolach*. <https://www.nik.gov.pl/aktualnosci/nik-o-ksztalceniu-uczniow-z-niepelnosprawnosciami-2017.html> (dostęp: 27.02.2020).
- Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych (2009). *Analiza działalności warsztatów terapii zajęciowej w 2008 roku, Raport z badania zrealizowanego przez Centrum Badań Marketingowych INDICATOR dla Państwowego Funduszu Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych*. https://www.pfron.org.pl/fileadmin/ftp/dokumenty/Badania_i_analazy/Raport_z_badania_-_Analiza_dzialalnosci_wtz_w_2008_roku.pdf (dostęp: 28.02.2020).
- Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych (2014). *Badanie sytuacji warsztatów terapii zajęciowej, raport końcowy z badania, Laboratorium Badań Społecznych na zlecenie Państwowego Funduszu Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych*. https://www.pfron.org.pl/fileadmin/files/r/5062_Raport_koncowy_WTZ.pdf (dostęp: 28.02.2019).
- Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych (2017). *Badanie potrzeb osób niepełnosprawnych*. https://www.pfron.org.pl/fileadmin/Badania_i_analazy/Badanie_potrzeb_ON/Raport_koncowy_badanie_potrzeb_ON.pdf?fbclid=IwAR2byD9ru-hX04Iloais6eblSQQ2TScddlzst7MrTc7jRbaPdQFqM5K1Cv4 (dostęp: 29.02.2020).
- Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych (2018). *Badanie potrzeb osób niepełnosprawnych. Raport końcowy, Badania Społeczne MSK na zlecenie Państwowego Funduszu Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych*. https://www.pfron.org.pl/fileadmin/Badania_i_analazy/Badanie_potrzeb_ON/Raport_koncowy_badanie_potrzeb_ON.pdf (dostęp: 28.02.2020).
- Stowarzyszenie na Rzecz Spółdzielni Socjalnych (SRSS 2012). *Barriere i szanse dla innowacyjności aktywizacji zawodowej w WTZ – raport z badań*. Poznań.
- Szczucki, Jan, Karolina, Jakubowska, Paweł, Penszko, Piotr, Przybyszewski, Robert, Kubajek (2012). *Ocena trwałości i efektywności wsparcia udzielonego na rozpoczęcie działalności gospodarczej w ramach SPO RZL, ZPORR oraz PO KL*. Warszawa, Policy & Action Group Uniconsult sp. z o.o.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE (NETNOGRAFIA)

Gorczyca, Magda, Karczmarczyk, Katarzyna (2007). *Aktywnie szukam pracy*, Wydanie III, aktualizacja dnia: 13.02.2007, <http://www.niepelnosprawni.pl/ledge/x/7853> (dostęp: 29.02.2020).

iTV Sejm – transmisje archiwalne (2020). 5. posiedzenie Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniach 12 i 13 lutego 2020 r., Wypowiedź Pawła Wdówika 09:40:00, https://www.sejm.gov.pl/Sejm9.nsf/transmisje_arch.xsp?fbclid=IwAR3WHBjb6bF-Qk87GEL4_3NMgUowZHFFAvymgJnaqwuHUuHrw2Z-1sSm_So#0E77B4F66510753E-C125850A002868C1 (dostęp: 29.02.2020).